

Сергій Сіренко
(Київ)

ВАСИЛЬ КРАВЧЕНКО ПРО РИБАЛЬСЬКІ ПРОМИСЛИ

Василь Григорович Кравченко – видатний етнограф, фольклорист, краєзнавець, діалектолог, теоретик етнографічної музейної справи. У його науковому доробку питання етнології посідають чільне місце. Глибокий інтерес до народної культури виник у Василя Григоровича ще в дитячі роки в Бердянську, де він 25 квітня 1862 року народився.

Сьогодні про діяльність В. Кравченка написано багато, але внесок ученого в дослідження рибальства в Україні не вивчено. Тому метою пропонованої статті є розгляд лише цієї тематики.

Як відомо, першим, хто писав про діяльність В. Кравченка, був його талановитий учень Никанор Дмитрук (1902–1937). Саме він уперше (і єдиний) звернув увагу на те, що художній твір Василя Григоровича «Над морем» містить етнографічний матеріал про рибальство¹. З цієї праці дізнаємося про життя бердянських рибалок: як і чим вони ловлять рибу, що роблять їхні дружини та діти. Наприклад, автор з гумором описує випадок, який позбавив рибалок улову. «Рибалки, закинувши вудки, почали чекати клюву, але на березі здійснився такий галас, що вони змушені були з'ясовувати що там трапилось. А на березі робилось таке: з дачі французького консула трьома фаєтонами їхав до церкви Львокай вінчатися, а дитяча ватага, душ з тридцяти, що саме купалася, убачивши шлюб, уся сунула з води, – наголо, низкою вирівнялася проти паркана, як же хтось з попередніх поїжджай гримнув на цю дітвору, вона осатаніло сипала піском на весільних, – шпурляла камінцями, «тпрукала» на коней, свистала на них!.. Один з бояр відважився припинити дітвору, погнався за нею. Але вона з тюканням, шубовснула в воду!»².

Автор називає такі знаряддя лову: вудки і сітки³. Описує їхню будову і техніку лову сіткою. Викидають сітку з човна за допомогою «ключка» (так називають палку, яка розчепірює сітку). Щоб сітка трима-

лась у водоймі, використовують «махалки» (канати, де на одному кінці містяться «шмати» (поплавки), а знизу грузило)⁴. Такі «посудини» виготовляють і ремонтують самі рибалки⁵.

Використовують рибалки судна двох видів. До першого, які мають великі розміри, В. Кравченко відносить «трашбанки» і «астрадонки». Другий – «ялінка» і «ганка»⁶.

З твору «Над морем» дізнаємось і про артіль у Бердянську. Кожен рибалка був записаний в артіль, що давало можливість заробити, не виходячи в море. Учасники об'єднання розвантажували і завантажували кораблі, які стояли в порту. Бердянська артіль складалася з дванадцяти номерів, по двадцять чотири чоловіки на номер. Працювали вони за графіком, бо роботи було мало⁷.

Інша праця В. Кравченка «Від'їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську»⁸ є науковою роботою, тому й привертала увагу дослідників, але її також ґрунтовно ніхто не аналізував. Никанор Дмитрук та Ганна Скрипник⁹ лише згадують про цей твір. Тетяна Лобода звертає більше уваги на історію виникнення статті. Виявляється, історія написання та надрукування цього матеріалу досить цікава. «Все почалося з того, що Катерина Грушевська в процесі роботи над статтею «Дума про пригоду на морі Поповича» зіштовхнулася з проблемою відсутності «...друкованого матеріалу того роду...»¹⁰. Вона звернулася по допомогу до В. Кравченка. З листа Василя Григоровича до пані Катерини ми бачимо, як волинський дослідник аналізує інформацію від своїх кореспондентів¹¹.

Ця робота дуже цінна, тому що в ній переважають описи вірувань, звичаїв моряків, що є дуже рідкісним матеріалом. Наведемо декілька прикладів. До 1917 року бердянці перед виходом у море постили, сповідалися, заборонено було свистіти та розповідати про зайців¹². На території Російської імперії (Україна тоді входила до неї) в XIX ст. було поширене повір'я, що, пливучи по воді, не можна згадувати зайця, бо цього не любить водяний і може накликати бурю¹³.

У своїх рукописах В. Кравченко зазначав, що інформатори неохоче спілкувалися на такі теми. Причин було декілька: по-перше, старі рибалки повмирали; по-

друге, молоді боялися розповідати, щоб не бути покараними¹⁴. Про вихід у море Василь Григорович писав так: «Нагрузивши свої човни снастями, притягають їх до берега і підіймають свої флага на маштах. Як-же човен “без машти”, а “на веслах”, то чіпляють на “кормі” або на “прові”. – Якщо справа від’їзду відбувається на великому промислі, то й на заводі виставляють флага. На заводах окремо від церкви справляють молебні (на кожному); а допіро кроплять свяченою водою як рибаків, так завод, все господарство рибачке і снасть, що на рибу, яка лежить уже на човнах. Після молебну на заводі буває урочистий обід, але і з невеликою випивкою. Потім, помолившись Богу, піднімають паруса й допіро в останнє, перехрестившись по три рази, звертаються до св. Николая з проханням, аби він захистив їх від нещастя на морі. Допіро з своїми розпущеними флагами відпливають у море. На заводі подають сигнал, с. т. тричі спускають і стільки-ж піднімають флага, це – прощання. Всякий човен, згідно розподілу на заводі, йде по компасу в той бік, куди йому призначено»¹⁵.

З цієї роботи дізнаємось і про знаряддя лову. Використовували *волокуші*, *неводи*, *крючники*. Усі рибалки Бердянська ділилися на дві групи: неводчики і забродчики. Другі проживали на заводі спільною громадою, де діяли суворі правила і майже козацькі покарання за провину¹⁶.

Особисті рукописи (чернетки праць, розглянуті вище) підтверджують, що Василь Григорович організував у Бердянську мережу записувачів етнографічних матеріалів.

Значно більше праць у В. Кравченка про рибальство Волині, адже все своє життя він присвятив дослідженню цього краю, планував написати «Рибальство про р. Тетереву»¹⁷. Він узяв безпосередню участь у створенні Волинського наукового товариства, зокрема його етнографічної секції. Після революції він організовує роботу щодо створення етнографічного відділу Волинського краєзнавчого музею, засновує місцеві музеї та народознавчі товариства, розбудовує краєзнавчу школу. Для успішної її діяльності розробляє програми-питальники для етнографічно-краєзнавчих досліджень¹⁸. Окрему серію програм В. Кравченка становлять вузькотематичні питальники, що стосуються гос-

подарської діяльності населення. Серед них є і про рибальство (див. додаток).

В «Етнографічній програмі по рибальству» подано рекомендації, як збирати й оформлювати матеріал. Питальник спрямовано на з’ясування різних аспектів життя рибалок¹⁹. В. Кравченко закликає досліджувати також спосіб лову раків, адже їх ловлять тим самим «посудом», що й рибу (див. додаток)²⁰.

За допомогою цього питальника дослідження проводив сам Василь Григорович та члени гуртків, якими він керував. Так, В. Кравченко записав, що в с. Грушки (нині – Володарсько-Волинський р-н Житомирської обл.) в’юнів ловлять зимою горохвинням. «Сухе горохвиння намотують на кілок і гострим кінцем кілка встромляють у ополонку так, щоб він добре вгруз у дно річки. В’юни дуже люблять таке горохвиння, линуть до нього й зашиваються в середину. Через якийсь час кілок виймають, розгортають горохвиння й виймають в’юни»²¹.

Зафіксував Василь Григорович і давній спосіб лову риби, який у 1920-х роках не використовували – «печерування». Рибалка набирав повітря в себе і пірнав біля берега, шукаючи печеру, у якій була риба. Потім запливав до печери й шукав найбільшу рибу, яку починав рукою гладити. А риба з того задоволена розкриває зябра. Рибалка бере глицю (нею в’яжуть сітки) й легенько пронизує її крізь зябра. Таким чином риба опиняється на нитці, інший кінець якої прив’язаний до ноги чи до пояса рибалки²². Коли він не вміє поводитися з рибою, злякає її, то загине. Причина проста: риба скаламутить воду так, що рибалка не зможе вийти з печери: у нього закінчиться запас повітря.

Учасники гуртка, студенти другого курсу Житомирських Укрпедкурсів П. Дмитрійчук, Н. Іванцов та М. Осинський дослідили рибальство м. Житомира. Вони детально описали рибальські знаряддя лову, коли і як ловлять рибу, а також саму рибу²³. Досить цікавий спосіб ловіння зафіксували гуртківці – труїння риби, який у 20-х роках ХХ ст. був уже заборонений. Рибу ловлять за допомогою рослини «трутівки». «Беруть його, висушують, товчуть і обсипають ним варену принаду (кашу, горох, кукурудзу) і сиплять в воду. Схопивши цю принаду, риба через п’ять хвилин крутиться

по воді й перекидається вверх животом не жива»²⁴.

Ще цікавіший спосіб ловіння «*китицею*» зафіксували на річці Орелі (притока Дніпра) біля с. Китайгорода (Царичанський р-н Дніпропетровської обл.). Це відбувається взимку. Коли річка замерзає, прорубують ополонку й перетинають річку впоперек так, щоб риба, яка йде за течією, скупчилася біля ополонки, для того й ставлять «*китець*» із двома крилами. Його виготовляють із бадилля соняшників або з довгих паличок (близько 1 м довжини). Перев'язують їх шнуром у трьох місцях – посередині й на кінцях. До низу прив'язують грузила-камінці. Там, де глибоко, над паличками прикріплюють сітку, а зверху додають поплавки. Китець закріплюють «*шостими*» (дерев'яні кілочки), які прив'язують. Біля ополонки теж закріплюють²⁵. Ставити цю «посудину» намагалися на вузьких місцях річки. Після встановлення рибалка ставав біля ополонки з «*черпакою*», тобто із саком, який мав довгий держак²⁶. Отже, китиця – це предмет, яким перегороджують річку.

Як бачимо, програму Василя Кравченка використовували і в Середній Наддніпрянщині.

А вчителі села Іскоростень (нині – Коростенський р-н Житомирської обл.) описали знаряддя лову: сітка, волок-бродок, волок-сежник, сітка-хватка, крилач (ятер), нерет, сак, кош, вудки, «крига»²⁷. Детальніше схарактеризуємо маловідомі знаряддя.

Волок-бродок – це великий мішок із сітки – «*куль*», що має вигляд конуса. Довжина його від 22 см до 4 м. До широкої сторони куля з обох боків пришивають крила завширшки від 1 м до 2 м, а завдовжки від 2 м до 3 м. До верхньої частини крил і куля прив'язують «*лазки*» з бересту, а до нижньої – «*нутерочки*» (грузила із заліза)²⁸.

Ловлять волоком так: два рибалки беруть за «*шусту*» (прикріплені палиці до крил), розтягають на всю широчінь і волочать по воді²⁹.

Місце для цього треба вибирати тиходне, з рівним та чистим дном, щоб не зачепитися волоком за щось на дні річки. Ловлять цим знаряддям улітку. Найкраще ще й уночі, коли риба виходить із ям та з-під корчів³⁰.

Щоб ловити рибу «*волоком-сежником*», потрібно загати річку. Це роблять так: че-

рез усю річку впоперек забивають кілля на 0,5 м один від другого, скріплюючи їх жердиною або дротом і загачуючи хворостом. Гатять так, щоб тільки риба не пройшла. Посередині цієї загати залишають прохід – «ворота» (завширшки 2–3 м). У воротах забивають три стовпці, на яких із жердок або дощок мостять «*кровать*» (приладдя для сидіння). Звідси й назва всієї загати – «*кровать*», або «*сежник*»³¹.

Волок-сежник має такий вигляд, як і волок-бродок, але без крил. До спіднього боку мішка прив'язують «*коромисло*» – білу палку завдовжки 2–3 м. До «*коромисла*» прикріплюють «*дертално*». Ловлять цим знаряддям так: рибалка сідає на «*кровать*» і опускає «*волока-сежника*» коромислом до дна. Вода йде у волок. Рибалка дивиться на коромисло і бачить, коли риба потрапляє до волока. Після цього він піднімає держак, і риба вже не втече³².

ДОДАТОК

Кравченко В. Г.

ЕТНОГРАФІЧНА ПРОГРАМА ПО РИБАЛЬСТВУ

А. Уваги загальні

Збирач етнографічних матеріалів повинен:

1. Занотувати: день, місяць і рік, коли збирається матеріал.
2. Зазначити губернію, повіт (округ).
3. Прізвище, ім'я, по батькові.
4. Додати коротенький життєпис особи, від якої занотовують рибалки.
5. Хто проводить запис.
6. Досліджувати лише те рибальство, яке проводиться первісним засобом, тобто без кидання в воду бомб і взагалі без жодного вживання вогнепальної зброї.
7. Про всяку снасть треба зазначити:
 - а) де її вживають – на морі, озері, річці, ставу, болоті і т. д.;
 - б) на яку саме рибу, яка снасть;
 - в) як вживають.
8. Як, коли і де третяся риба.
9. Майже всяка місцевість має такі власні захисти, де риба найбільш ловиться, з того й бажано, щоб усі ці місця були занотовані, як же можна, то подати малюнки від руки, або фотографії. Притому зазначити, через що власне тут найбільш буває риба.

10. Всякий дотепний збирач етнографічний матеріал повинен:

а) всяку річ, що так, чи інак спричиняється до рибальства, здобути в природі; як же цього через щось зробити не можна (велика річ), то подати з неї модель, фотографію, або хоч відповідного малюнка від руки, зазначивши її натуральні розміри;

б) здобувши річ (модель, малюнок), зазначити місцеву назву не тільки самої річі, а і всякі окремі частини;

в) сітку, що не більш од сажня, треба мати в природі, а на більші поробити зразки, але на папірцеві зазначити розміри всіх частин;

г) грузило, буйки, клячки, треба збирати в природі на те, щоб бачити їх як вони в природі. При цьому збирати також зразки ниток, мотуззя (і) глиць т. ін., що вживають при виробі сіток.

11. На всяку здобуту матеріальну річ причепити на ниточці квиточка, зазначивши на ньому:

а) день, місяць і рік здобуття річі, як же можна, то коли й хто її зробить?

б) звідки вона походить?

в) хто подарував, чи то як здобув її від передостаннього її власника.

12. Прості рибалки мають багато власних прикмет, забобонів, суевірів, звичаїв та обрядів, якими можна приваблювати рибу, а також спинити чи одвести бурю т. и. з того: Занотовувати всі перекази, байки, легенди, верзунки, побрехеньки т. й. що так, чи інак спричиняється як до рибальства взагалі, так і до всякої рибальської річі зокрема, чи то риби, як от, – «насміялася верша з болота, оглянулася, аж і сама в болоті лежить», або «на те й шука в морі, щоб карась не дрімав» т. и.

13. Записи всіх матеріалів, зазначених в п. 10 і 11 обов'язково подавати з губи оповідача (рибалки). Як же його мова в чомусь відрізняється від літературної, то всі ці відрізнення зазначити певними знаками, додавши до них певні пояснення, – наприклад, звичайне літературне слово «сіль» в різних місцях Волині має багато відмінків, як от «суель», «суль», «сул», «соль», «соуль» т. и. або літературне «кінь» – «кунь» [...] (автор показує, як передавати звуки мови – С. С.)

Б. Програма

1. Яке рибальське вбрання в певній місцевості?

2. Які місцеві назви і як будують: а) рибальські помешкання, куріні, хати (жертки, накриття, дашки, піддашки, коліби, помешкання на ериках); б) для соління, та сушіння риби; в) для розвішування рибальської снасти, для просушування; г) для осмолювання та відгострювання снасти (крючча) т. и.?

3. Який зовнішній вигляд та місцеві назви цих рибальських суден: човна, дуба, рапки (плоскодонки, бандака, астраханки)?

4. Які місцеві назви всякої риби, що водиться в певній місцевості.

5. Як усяку з тих риб ловлять зокрема: літом; восени; зимою під льодом; весною; ранком; в день; у вечері як небо ясне; вночі як небо похмуре; як дуже тихо; при середньому вітрі; під час великої бурі; як тепло; як холодно.

6. Як ловлять цю рибу в певній місцевості: білугу, бички, верховодку, в'юни, головню, йоржі, камбулу, карасі, коропа, красноперку, лини, марину, миньки, окуні, оселедці, лящи, осетра, перуги (форелі), пічкури, плітку, пузанка, пукаси, рибиці, севрюгу, сикавку, слизка, сома, стерлець, тараню, таловинку, угрі, чехоню т. і.

7. Які заховалися в народі перекази про походження всякої риби зокрема.

8. Які місцеві назви: болото, [сажалки] (грабарки) ставка, озера, річки, море т. і. по яких у певній місцевості ловлять рибу?

9. Які є перекази про походження (виконання) кожного болота, річки, т. і. що зазначені в п. п. 8 и через що вони одержали певні назви?

10. Яку рибу у певній місцевості ловлять руками.

11. Які є певні місцеві засоби для перетинання річки: а) камінням, плотом, гатками, парканами, ліси вискочки т. п. (на ериках); б) які місцеві назви всякого перетину.

12. Для вловів якої риби в певній місцевості вживають це знаряддя: блесне, багор, брідень, волокушу, вершу, вудку, котець, крипач, козульки, кошики, крючга (гачки з буйками для перемету), каламійки, митуші, невід, ості (сандалі), оханки, принади на огонь з човна, підсак, сачок, підгак, сітки, хватка, чаканки, ятір, хабешу т. і.

13. В яких випадках і яку рибу ловлять трутизною?

14. Що й як саме вживають на отруєння риби?

15. Які є саморобні сітки, вудки, вудлища, грузила, поплавки, блесна, козульки, гачки, багра т. і.

16. Яка буває рибальська снасть з очерету, рогами лози т. і.?

17. Чим і як приваблюють рибу на певне місце?

18. Яку саме рибу і в яких випадках треба приваблювати на певне місце.

19. Які принади (наживу) вживають: на вудку й для якої риби зокрема: «мухи, скакунці, очитки, робаки, горох, каша, хліб, пшениця і т. і.

20. Яка снасть крім вудки вимагає: а) певні принади (наживки); б) для якої риби; в) всякі риби зокрема.

21. Що звичайно вживають на живця для певної риби.

22. Як і яку рибу приглушують?

23. Як розводять рибу до ставка й сажалках?

24. Як що для зловів риби спускають воду по ставках то: а) коли спускають; б) як спускають; в) на яких умовах.

25. Яке вживають приладдя для уборки та переховування риби в волі?

26. Через що стало більш, чи менш риби в певній місцевості.

Увага!

В межах України завжди водилося, як по річках, так и по ставках та озерах багато раків, але літ з 18–20 тому назад тут на них був величезний помір, і що по де яких місцях ця тварина майже цілком зникла, не зважаючи на це, раки знов почали койде прокидатися. Варто би було тут зібрати увесь той матеріал, який спричиняється до влову раків у всякій зокрема місцевості.

Частина того приладдя, яке вживають при ловах риби – вживається і на раки з того збирач етноматеріалів по рибальству, мусить поруч з тим зазначити в своїй праці про одмінности лову рибальським знаряддям (яким) раків. Отже є не мало ще такого приладдя, приваблювання, яке спеціально вживають на раки.

¹ Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1990. – № 3. – С. 61–71.

² Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15, од. зб. 558, арк. 41.

³ Там само. – Арк. 102.

⁴ Там само. – Арк. 37, 38.

⁵ Там само. – Арк. 40.

⁶ Там само. – Арк. 8.

⁷ Там само. – Арк. 13, 14.

⁸ Кравченко В. Виїзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926 – № 1–2. – С. 150, 151.

⁹ Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка – С. 64; Скрипник Г. Етнографічна діяльність Василя Кравченка // НТЕ. – 2002. – № 5–6. – С. 20–30, 27.

¹⁰ Лобода Т. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. – К., 2008. – С. 115.

¹¹ Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 (дод.), оп. 3, од. зб. 350, арк. 6–6 зв.

¹² Кравченко В. Виїзд у море... – С. 150.

¹³ Сумцовъ Н. Заяць въ народной словесности (Изъ Х-й книги «Этнографического Обзорнія»). – М., 1891. – С. 70.

¹⁴ Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 (дод.), оп. 3, од. зб. 350, арк. 2 зв.

¹⁵ Кравченко В. Виїзд у море... – С. 150.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15, од. зб. 1, арк. 25.

¹⁸ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток /АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К., 1989. – С. 153, 154.

¹⁹ Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15, од. зб. 114, арк. 1–5.

²⁰ Там само. – Арк. 5.

²¹ Там само. – Од. зб. 257, арк. 129.

²² Там само. – Арк. 133.

²³ Там само. – Арк. 134–138.

²⁴ Там само. – Арк. 138 зв.

²⁵ Там само. – Арк. 150.

²⁶ Там само. – Арк. 152.

²⁷ Там само. – Од. зб. 152 а, арк. 1–5.

²⁸ Там само. – Арк. 3.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – Арк. 3 зв.

³¹ Там само.

³² Там само.